

Hõimlane verejõe tagant: Saami muinaslood tootempõhjapõdrast. VI

Enn Ernits

"Mäetaguste" käesolevas numbris käsitletakse Meandashit kultuuriheerose ja äikesejumaluse ohvrina.

4.2. Kultuuriheeros**Kahekümne kolmas jutt**

"Molitva Mjandasha". V. Tsharnoluski 1936 < Mõhkal Kitov. Kolta (?), Tuallama. Avaldatud Tsharnoluski 1936: 97-98; Kert 1980: 197-198 (nr 128).

Meandashi teened. Meandash oli andnud inimkonnale jahirelvaks vibu ja õpetanud teda jahti pidama.

Meandashi õpetused. Sarvaid ei tohi kunagi tappa. Korraga on lubatud perele toiduks küttida vaid üks põhjapõdralehm.

Tagajärjed. Inimesed ei kuulunud Meandashi õpetussõnu, seepärast on metsikuid põhjapõtru jäänud väheseks.

Lugu kujutab endast vestlust Meandashi ja küti vahel. Tegu on rohkem monoloogiga, jutt ei laabu vastandlike seisukohtade tõttu. Anname sõna M. Kitovile:

Meandash-sarvas palvetas tagajalgadel. Tema juurde tuli inimene, kütt, ning istus tema ette. Nad hakkasid juttu ajama.

Meandash tegi inimesele etteheiteid. Ta meenutas, kuidas tema, Meandash, oli õpetanud inimest põhjapõtru küttima, kuidas ta oli õpetanud varjama end põõsa taga, maskeerides end kuuseokstega, panema pähe põdrasarved ja varjule minema kivi taha selleks, et kütt poleks põhjapõdrale näha, et ta hoiduks inimese eest, pelgaks tema kavalusi. Kas polnud see tema, Meandash, kes pani inimesele vibu pihku; tema, kes jättis maha tähtsa õpetussõna: sarva karjas ei tohi palju põhjapõtru tappa, vaid ühe põdralehma korraga perele toiduks, kuid mitte rohkem, kuid sarvast ennast ei tohi...

"Nõnda ma õpetasin! Ja see oli teada kõigile! Nüüd on aga inimene muutunud kavalaks: lamab maapinnal, roomab kõhuli, teeb senitundmata mürinat ning tulistab mitmest kandist, ning me ei tea, kust see õud tuleb. Põdrad kuulevad mürinat, kuid ei tea, kus seda tehakse. Me kardame süüa otsida, me kardame elada. Esialgu kütitakse tänapäeval üks põdralehm, siis teine, ja eduka jahi korral notitakse meid ühe päeva jooksul palju. Tapetakse ka sarvaid, isegi unine loom lüüakse maha, samuti loomi sügisest karjast! Kas ma sulle seda olen õpetanud, va taevavärdjas?"

Jahimees puhkes naerma. Hingelt arutuna hakkas ta kiitma oma kavalust, oma vaprust ja edu, oma oskust peale tungida ja maskeeruda.

Selle peale lausus Meandash:

"Nüüd, mil sa ei hooli ei sarvastest ega põdralehmadest, Meandashi lastest, tuleb aeg, mil põhjapõtradele jahti enam ei peeta."

Meandash ütles veel kord samale inimesele:

"Kütid peavad halastama põdralehmade ja sarvaste peale. Kui ei halastata, siis lõpeb jaht igaveseks ajaks."

Just nõnda ta ütleski.

See on tõsi. See juhtus ennemuistsel ajal, ammu, kuid see on tõsi. Vanaisade ajal, mu isa oli veel noormees. Tema jutustaski mulle sellest.

Läkski täide, ei hakatud põtrade peale halastama. Palju põdralehmi notitakse maha, ei säästeta ka sarvaid. Näe, polegi enam põhjapõdrajahti. Näe, ongi ta sõnad täide läinud.

Sellest Lääne-Koola loost, milles Meandashit on kujutatud kultuuriheerosena, inimeste heaolu parandajana, nende valdusse kasulike leiutiste andjana, on noteeritud vaid üks teisend. Talle omistatakse peamise jahirelva, vibu, loomist, jahikunsti õpetamist ja selle kaudu saamide elu suunamist. Ta oli pärimuse järgi esimene kütt. Ilmselt tajus muinasaja inimene, et üle vajaduste jahipidamine on hukatuslik. Seepärast esitati ökoloogiliselt optimaalse jahipidamise nõuded, et säästa saamide põhilist toiduallikat - põhjapõtra. Kujutelmade ja praktiliste vajadustega seoses kujunesid Meandashi õpetussõnad (tabud). J. Sergejeva (1994: 169) rõhutas, et kuigi Meandash lahkus inimeste hulgast, ei katkestanud ta nendega sidet, mis avaldub ta õpetussõnades.

Täielik tapmiskeeld kehtis vaid sarvaste suhtes, kes on karjajuhid. Jooksuajal tekib iga isaspõdra juurde 3-12 emasloomast koosnev haarem ning suured, kuni 200 isendilised karjad, milles leidub 10 või rohkem täiskasvanud isast, lagunevad (Loomade elu 1987: 355). G. Kert on avaldanud loo Sarvasjärvest (*Skazanije o Girvasozere*), milles taat keelas pojalt sarvast tappa, kuid see ei kuulunud sõna (Kert 1980: 66). Karjajuhiks võib olla ka sarvaks moondunud shamaan. Ühes loos räägitakse, kuidas vaatamata isa keelule tapsid pojad juhtlooma, kes osutus nende isaks (Itkonen 1931: 221-223). Kas see lugu oli meelega didaktiliseks tehtud, jääb teadmata, kuid kahtlemata on ta meeldejäädvalt õpetlik.

Eespool toodud loo oli jutustaja kuulnud oma vanaisalt, tema arvates oligi see pärit nn vanaisade ajast, st määratlemata minevikust, müütilisest ajast. Informant seostas selle jutustamise järel kaasajaga. Lugu on kronoloogiliselt mitmekihiline, selles heistuvad üheltpoolt väga ürgsed kujutelmad, teisalt aga suhteliselt hilised, tulirelvaajastust pärinevad. Lool on ka etioloogiline ilme. Nimetus taevavärdjas ja -inimene on siinkirjutaja arvates V. Tsharnoluski ebatäpsused, mispuhul on segamini aetud sõnad *all'm* 'ilm' ja *ollm* 'inimene' (vt märkus 23).

Paar lauset ka loo jutustajast Mõhkal Kitovist, kes andeka ja tähelepaneliku inimesena oli ajusoppides talletanud palju esiisade tarkusi ja kujutelmi. Ta vahendas V. Tsharnoluskile muide põhjapõdra siseelundite nimetusi ja väitis, et sel loomaliigil on 101 luud. M. Kitov juhatas teed tuntud geoloog A. Fersmanile, tema isa abistas kirjanik V. Nemirovitsh-Dantshenkot ja soome geoloogi W. Ramsayd, vaarvanaisa aga akadeemik N. Ozeretskovskit (Tsharnoluski 1965: 92).

4.3. Jumalaiga

Järgneb elu taevase olevusena, kas äikesejumaluse ohvrina hiigelpõdra kujul (vt 4.3.1) või päikesejumalusena (vt 4.3.2).

4.3.1. Äikesejumaluse ohver

Kahekümne neljas jutt

"Gornõi duhh". Vassili Nemirovits Dantsenko, 1873 < Kolta, Suonnijel. Avaldatud Nemirovitsh-Dantsenko 1877: 209; s.a.: 362; Kert 1980: 196 (nr 126).

Selle loo on esimesena kirja pannud ning kaks korda (1877 ja 1881; vt ka 24. jutt) avaldanud vene kirjanik, tuntud teatritegelase Vladimir Nemirovitsh-Dantsenko (1858-1943) kirjanikust vend Vassili Nemirovitsh-Dantsenko. Anname järje tundmatuks jäänud jutuvestjale:

Suur mäevaim, kümne vana pedaja pikkune, kütib oma koertega, igaiüks on sarva suurune, suurt valget, musta pea ja kuldsete sarvedega põhjapõtra. Jaht kestab juba üüratult palju aastaid. Kui vaim ammub põdra pihta esimese noole, tekib esimene maavärisemine: kõik vanad kaljumäed lähevad lõhki, heidavad tuld, jõed hakkavad tagurpidi voolama, järved kahtuvad, meri tõmbub kuivaks... Kui "suur jahimees" ammub põdrasse teise noole, mis tungib ta musta otsmikku, kahe kuldse sarve vahele, haarab tuli kogu maa, mäed hakkavad keema nagu vesi, merede kohale tõusevad uued mäed, mis põlevad nagu tõrvikud, valgustades seda kaugelt maad, kust tulevad meile jääpangad ja puhuvad külmad tuuled. Kui põdra kallale sööstavad koerad ja kisuvad ta tükkideks, kui jahimees torkab pussi ta südamesse, siis langevad tähed maa peale, vana kuu tuhmub, päike upub kusagil kaugel-kaugel. Maa peale ei jää enam midagi elavat ning maailmal on lõpp.

Selles teisendis pole mainitud Meandashi nime, mis ilmub alles V. Tsharnoluski avaldatud teisendis (25. jutt). Kuldsarve-lisanime kandis muide muinaspõhja jumalus Heimdall, kelle skandinavistid on seostanud vikerkaare ja teiste taevanähtustega (Mifologitsheski... 1992: 587-588).

Kahekümne viies jutt

"Gornõi duhh". Vassili Nemirovitsh Dantsenko, 1873 (?) < Kolta, Suonnijel. Avaldatud Nemirovitsh Dantsenko 1881: 170-171; Koshetshkin 1983: 55.

Käesolev variant on 1877. aasta teisendist lõpuosa poolest pikem. Pole selge, kas on tegu eelmisest erineva üleskirjutusega või pidas noteerija vajalikuks toona üleskirjutatud jutu tervikuna avaldamist. Igatahes loo lõpp on selline:

Seni Aroma-Telle ei tee inimestele kurja. Kui kellelgi neist õnnestub näha põhjapõdra silmi, siis jääb ta pimedaks kogu eluajaks, kui kellelgi neist õnnestub kuulda tema sõrgade plaginat, see jääb kurdiks kogu eluajaks. Kui põder uhkab kellegi poole oma põletavat hingeõhku, siis jääb see tummaks kogu eluajaks. Nii kuulmine, nägemine kui ka kõnevõime tulevad tagasi paar minutit enne surma, et surija võiks jutustada juuresolijatele, mida ta on selle aja jooksul enda sees näinud ja mida enda sees kuulnud.

Aroma-Tellet ei saa näha - ta on selleks liiga tohutu. Näha on üksnes nooled, mida ta ammub põdra pihta. Neid nooli peavad inimesed välkudeks, kuid need välgud lendavad hiiglasliku jahimehe vibust ...

Silmade osast saami mütoloogias oli juttu käesoleva sarja eelmises osas. Meandashile silma vaatamine võis põhjustada ka vaeseksjäämist - ebaõnne põdrakasvatuses. V. Tsharnoluski keelejuht Jefim Danilov jutustas ebaledes oma kaasmaalase Vassili Tjolõshevi kohta:

Tal olid omad töölisel, tapeet seinal. Põles läbi... Kõigist laplastest kõige kangem, kogu Turja mail. Trehvad nägema, kui kari läheb mööda - nagu ratsavägi! Liigub nagu pilv. See pole kari, vaid, ütleme, pilv. Juhtus, ei tea mis. Räägitakse kord üht, kord teist. Ehk vaatas sinnapoole, kuhu poleks tohtinud. Hakkaski tal kari käest pudenema. Pudenes kari laiali, laostus ka peremees ise."

Müüdi üleskirjutuse ajal küsis V. Tsharnoluski V. Tjolõshevi käest: "Kõneldakse, et sa oled teda näinud, talle silma vaadanud?" küsisin ma. "Milline ta siis välja näeb?"
*Vassili silmades vilksatas õud, ta lipsas karusnahkadesse. Hirmujudinatest hakkas roavva (*25) võppuma, värisema hakkas ka vanaeit, valmis sööstma kaitsma oma kallist Vassilit. Vassilit ei õnnestunud keelitada edasi rääkima. Tõusime viimaks püsti ja läksime värske õhu kätte.*

Selles variandis on suur mäevaim nimetatud Aroma-Telleks, kuid nime kohta pole saami mütoloogias lisateavet. Nikolai Haruzin (1891: 148) oletas, et tegu võib olla äikesejumalusega, mis nähtub ka müüditekstist. Ta kõrvutas Aroma-Tellet Skandinaavia laplastel tuntud piksenooltega paharette eemale peletava Aijekega (vrd eesti *äike*). Uuriija arvas, et Aroma-Telle saakloom võiks olla saami mütoloogiast tuntud jälitajate eest pagenemisel vikerkaarena jõest vett joov hiigelpõder. Ta oletas apriorselt Aroma-Telle seost skandinaavia äikesejumala Thoriga (Haruzin 1891: 148-149).

Soome saamide kujutelmades elab äikesejumalus kaljupraos (Holmberg 1915: 67), siit ehk pärineb ka seos mäevaimu ja äikesejumaluse vahel. Ka paljude teiste rahvaste müütides äikesejumalus seondub mägedega.

Sel jahistseenil on huvipakkuv iraani vaste, nimelt Mithra-müüdis, milles räägitakse, et mägi sünnitas valguse- ja päikesejumala Mithra, kes võidab, nuga ja vibu käes ning koerad abiks, alghärja, maailmalooja Ahuramazda poolt loodud esimese elusolendi, mispuhul härjast sündisid inimesele kasulikud taimed. See tapmine tähistab mõne uuriija arvates uue maailma algust. Teine võitlus eelmise härja sarnase elukaga toimub maailma lõpu eel. Paha põleb maailmatulekahjus ning sünnib taas uuenenud maailm. See on valguse võit pimeduse üle. Soome usundiloolase Martti Haavio teatel jõudis suure härja lugu germaani sõdalaste vahendusel Rooma provintssidesse ja sealt ajaarvamise esimestel sajanditel läänemeresoomlastele. Lugu on tuntud näiteks "Kalevalast" (XX lugu).

Asjaomane koolasaami müüt oli aga M. Haaviole teadmata. See on oletatavale laenuallikale lähemal kui läänemeresoome lood, kuid kindlasti sisaldab ta ka genuiinset ainet. Uuriija võrdles Mithrat soome äikesejumala Ukkoga, kes esineb suure härja või sea tapjana, ja saamide Horagallesega (Haavio 1959: 70-71, 95, 100); Horagallese nimi on tuletatav skandinaavia Thorist. Huvi pakkuda võiks teade, et ka sumeri-babüloonia alglooma Dumuzit (Tammuz) ja kreeka Dionysost kujutleti puhuti pullina (Haavio 1959: 67, 69).

Eelesitatu on üks, kuid mitte ainus seletusvõimalus. Prof Olli Okkonen väitis, et suur härg sümboliseerib maailma erinevates mütoloogiates Suurt Vankrit (Okkonen 1935). Seega võiks läänemeresoomlastele ja saamidele ulatunud iraani lugu kuuluda müüditüüpi "Kosmiline jaht", mis on Euraasias, sh ka laplastel laialt levinud (vt Ernits 1994). Maailmalõpp kajastub saamidelt ka ühes

kosmilise jahi loos, mis on suguluses "Kalevalast" tuntud stseeniga "Hiie hirve suusatamine" (vt Pentikäinen 1995: 137). Tähtsusetu pole teade, et Suurt Vankrit nimetatakse Koolas Põdraks, mitte aga põhjapõdraks (Tsharnoluski 1965: 77), peale selle veel Orioniga seonduva taevase küti vibuks (Haruzin 1890: 347).

Kosmilise põdra küttidena on tuntud ka jakuudi Hallan-uola, mongoli Huhedei-Mergen ('taevakütt'), mansi Tunka-Pohha jt. Nagu saami mütoloogias, on ka mongolitel olemas vähemalt kolm liiki kosmilisi kütte, kes seonduvad kas äikese, Suure Vankri või Orioniga; kõik nad kannavad Huhedei-Mergeni nime, mis tõlkes tähendab 'taevakütt' (Okladnikov, Martõnov 1972: 227; Mifologitsheski, 1992: 599).

Kas kõigis lugudes esinevad ühed ja samad tegelased? Tüüpilise kosmilise jahi põhisisuks on igal öösel päikest õgida tahtva põdra kujul esineva Suure Vankri tapmine. Küteks on sel puhul Põhja-Euraasias tavaliselt tootemlik kangelane. See lugu esineb ka saamidil ning on oletavasti jäädvustatud ka Äänisjärve kaljul (Itkonen 1946: 196-197; Ernits 1994). Kas äike on see kangelane, jääb ilma eriuurimuseeta küsitavaks. Muinasaja indoeurooplastel olnud nn peamüüt äikesejumaluse võitlusest maoga. Ka teistel rahvastel käsitletakse äikese tegevust võitlusena. Taoline kujutelm on aluse saanud loodusenähtusest endast. On loomulik, et äikesejumalusel peaks olema tugev vastane. Ent suure härjana on käsitletud tähtkuju, vikerkaart, muistset härjaohverdamist jm (Kuusi 1980: 231). Seepärast saab ehk rääkida ühest müütilisest tegevusest nimega jaht, kuid jälitaja ja jälitav ei pruugi alati olla üks ja sama. Taolised müüdid on etioloogilised, üritades selgitada üht võimsat loodusnähtust. Kuid mitte ainult...

E. Autio arvab, et V. Nemirovitsh-Dantshenko avaldatud eshatoloogiline müüt on ositi hiline (Johannese ilmutuse raamatuga seonduv), ositi vana, sest kui loodi maailma algust käsitlev müüt - see oli saamidil olemas -, siis samahästi võidi teha ka maailmalõppu kujutlev lugu. Ta lisab, et müütiline kütt sobib suurepäraselt saami küttide mõttemaailma (Autio 1993: 17).

Kahtlemata on koolasaami oletatavasti orientaalise päritoluga müüdil sarnasusi piibliga. Esitame võrdlevaid näiteid Johannese ilmutuse raamatust:

Sündis suur maavärin; taevatähed kukkusid maa peale; kõik mäed ja saared nihutati ära oma asemelt; otsekui suur tules põlev mägi visati merre; taevast kukkus maha suur täht, mis põles otsekui tõrvik (Ilm 6, 12-14; 8, 8. 10).

Kujutelma, et viimisel päeval langevad tähed taevast alla, on täheldatud näiteks inari saamidil (Itkonen 1935: 77). Kindlasti leidub näiteid rohkemgi. Samas ei saa unustada saamide puhul vaieldamatut germaani mütoloogia mõju. Seal esineb ilmekal kujul ragnarök, kus jumalate ja ktooniliste olendite viimse võitluse järel toimub kogu maailma hukkumine, mispuhul kirjeldatakse samuti maavärinaid, tähtede langemist maa peale jm (Mifologitsheski... 1992: 461). Asjaomaste lugude omavaheline seos jääb praegu lähemalt siiski uurimata.

Kahekümne kuues jutt

"Olen' zlatorogi". V. Tsharnoluski, 1927 < Jestrat Nikandrovitsh (u 1860). Turja, Jovkõi; Vassili Tjolõshev < vanakesed Ilja ja Filosoof. Turja, Lõmbes < Kintush. Avaldatud Tsharnoluski 1962: 80-81; 1965: 80-81; Kert 1980: 196-197 (nr 127); Koshetshkin 1983: 55-56; Okladnikov, Martõnov 1972: 227.

V. Tsharnoluski on ise tähendanud, et peale kogumisretkel ülestähendatu kasutas ta V. Nemirovitsh-Dantschenko poolt avaldatut (Tsharnoluski 1965: E. Autio arvab, et N. Haruzini arutluse mõjul on V. Tsarnoluski andnud kütile saami äikesejumala Tiermese nime (Autio 1993: 17). Seda kasutatakse ka üldnimena *tiir'mes'* 'äike'. Ühed uurijad seovad Tiermese nime Thori omaga, teised aga alates Matias Aleksanteri Castrénist (1813-1852) peavad seda soomeugriliseks, kõrvutades näiteks hantide taevajumala Toorumi nimega, kuid sarnaseid nimetusi leidub sumeritest polüneeslasteni (vt Masing 1995: 47). Pole välistatud, et ühel XVII sajandist pärineval shamaanitrummil, mille keskosas on kujutatud taevasfääriga seonduvaid jumalusi, kajastab vibukütt põdra kannul just äikesejumaluse toiminguid (vt Kjellström 1991: 112; sealt pärineva illustratsiooni avaldame sarja viimases osas).

B. Koshetshkin väidab, et V. Nemirovitsh-Dantschenko avaldatust erinevalt peegeldub V. Tsharnoluski teisendis tavapärase Koola koloriit. Ometi on see eelmiste variantidega võrreldes kirjanduslikult veelgi rohkem töödeldud. Et pakkuda lugejale võrdlemise võimalust, esitame ka V. Tsharnoluski variandi tervikuna:

Suur Tiermes kihutab äikesepilvi taga. Ta pea ulatub taevasse. Ta on kümne jändriku männi kõrgune. Roheline habesammal on tal juusteks - seda rebivad kõik tuuled, kuid iial ei rebi neid puruks. Käes on tal vikerkaarevibu; ta pillutab välgunooli.

Koerad jooksevad ees - igaiüks on põhjapõdrasuurune.

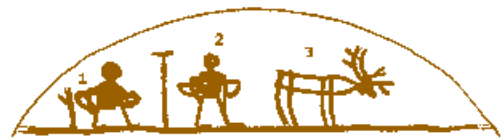
Tiermes näeb saaki ja naerab; ning äike müristab. Taevas tõuseb kõrgele kõrgele ja langeb siis alla. Tiermes peab jahti. Ta jookseb. Kuhu ta asetab ühe jala, sinna metsakuja tekib, kuhu toetub maapinnale teine jalg, seal see oruks vajub. Seal, kus ta mõlemad jalatallad puutuvad maad, seal tekib kaks nõgu; neis voolavad aeglaselt jõed, mäed aga vulisevad ojadena.

*Norra tagant, kauge Limandrõ (*26) tagant, kus on teispoelse elu algus, jälitab Tiermes oma saaki. See on kaugel eespool ning jumal ei näe teda eluilmaski. Ta on valmis ründama, vaat kohe heidabki ta välgu südamesse. See on kuldsarvedega põhjapõder. Ta on valge, sest ta karv on lumest heledam. Ta hoiab kõrgel oma musta pead, sarved kuklasse heidetud, ja lendab nähtamatute tiibade varal. Vabad tuuled on ta hingeõhuks. Nad kannavad teda lennul, tema teekonnal. Silmad on tal poolsuletud. Kuid neisse inimene ärgu vaadaku: nende jõust jääks ta pimedaks. Sule kõrvad, kui kuuled ta jooksu: nende jõust jääksid sa kurdiks. Kui sa korraški puudutad ta tulist hingust, siis oledki tema sees.*

Tea, et see on Meandash põõrre... Tea, kui suur Tiermes jõuab Meandash põõrrele järele ning saab esimese noole pihta, siis kajavad kaljud vastu ja pilluvad tuld, kõik jõed voolavad tagasi, siis kuivab vihm, kuivavad ära kõik järved, meri jääb kuivaks, ainult päike ei kao kusagile.

Tea veel, kui suure Tiermese nool tungib musta laupa kuldsete sarvede vahel, siis vallutab ta maa, mäed hakkavad keema nagu vesi, nende kohale kerkivad uued mäed. Nad põlevad maha nagu habesammal vanal kuusel. Põlevad ära põhjala maad ja jää hakkab keema.

Kui Meandash põõrre kallale tungivad koerad ja Tiermes torkab talle noa elavasse südamesse, siis tuleb kõigil lõpp: taevast langevad tähed alla, kustub vana kuu, päike upub taamal. Maal muutub siis kõik pihuks ja põrmuks.

V. Tsharnoluski on taevalangemist seletanud taeva peegeldusega vees (Tsharnoluski 1962: 80). Looga liitub tekkemüüt orgudest ja metsaväludest. V. Tsharnoluski meenutas oma kohtumist käesoleva loo jutustaja V. Tjolõsheviga järgmiselt:

Tõepoolest pakkus mulle Vassili Tjolõsev huvi. Kõneldi, et ta teadvat müüti maailma lõpust, - see lugu on samuti seotud Meandashiga - Vassili olevat ise Meandashile silma vaadanud. Selle eest olevat saatus teda karistanud. Ma teadsin, et maailmalõpumüüdi oli Vassili kuulnud Kintushi pogosti vanakestelt Iljalt ja Filosofilt. Vassili olevat varemalt osanud ilusasti laulda [...]

Vassiliga oli väga raske vestelda. Ta ei saanud aru, mida räägiti vene keeles, veel vähem mõistis ta mu vigaseid lapikeelseid küsimusi. Ta nämmutas hambutu suuga. Kui poleks olnud Jefimi, poleks ma temalt midagi teada saanud.

Vassili pominas, mille mulle tõlkis Jefim, kuuldus vahel rütmi, mida ei esinenud V. Nemirovitsh Dantschenko (69) kirjapanekus. Hiiglaslik äike tormab musta peaga valge põhjapõdra kannul. Purunevad mäed, avanevad veed. Samamoodi on keelatud ka võlupõhjapõdrade silma vaadata (Tsharnoluski 1965: 75-76).

Loo teadasaamine oma teejuhilt Jestrati-taadilt ei läinud V. Tsharnoluskil samuti libedalt. Seegi kirjeldus võiks rahvapärimeste kogujale huvi pakkuda:

*"Ladõmer (*27), ma heidan nüüd magama, kuule, kui ma hakkas unes pobisema, siis kuula teraselt. Noh, kuid ära sa mind üles aja, ära sa mind unepealt sega, vaid kuula teraselt, mida pajatan. Ja hoiu mul väikesest sõrmest kinni, ära sa ainult liiga kõvasti hoiu... Küsi kõike, mida sa tahad! Aga niiviisi ilmsi, ma ei saa, mul on hirm..."*

Hiljem selgus, ei põhjapõdrakütt ega ülepeakaela ükski meesterahvas ei tohi öösel, eriti veel keskööl laplasi kaitsvast Meandashist mõelda, veel vähem siis rääkida.

*Vanamees uinus ning ma istusin ta kõrvale und valvama. Endalgi hakkasid juba silmad kinni vajuma. Mitu korda näis mulle, et leek tõusis laest kõrgemale. Raputasin suuri vaevu tukastuse pealt: tuli oli omal kohal. Popsutasin piipu, imesin suitsu sügavale kopsudesse. Äkki tundsin, et taat hakkas väherdama. Uni muutus rahutuks ning ta hakkas oigama. Ent kauaoodatud pominat ei järgnenud. Järsku kerkisid mul ajusopist mällu tuntud vene laulu (*28) sõnad:*

*Ei kõpsuta, ei kõmista,
Ei sõraga ta räägi,
Karastatud noolena seal
Lendab noor põder!
Sel põdral on sõrad
Hõbedased.
Sel põdral on sarved
Kaunid kuldsed!*

*Sa põder, mu põder,
Sa põdrake!
Kuhu sa nüüd tormad,
Kuhu sa sihti sead?
Ma jooksen ja lippan
Jääkülma vee äärde.
Astun, oma sõraga
Allikavee ma jahutan.*

Alles hommiku eel hakkas ta midagi pobisema. Istusin ettevaatlikult talle lähemale ja pigistasin käega ta väikesõrme. Jestrati taat jutustas, kuidas äikesejumal jälitas kuldsarvedega põhjapõdra. Ta kõneles ladusalt, kuid siiski sedasama müüti, mida mulle oli mõni aeg tagasi üritanud jutustada Vassili Tjolõshev (Tsharnoluski 1965: 79).

Mitu korda oleme võinud kogeda, et Meandashit kardeti ja austati - tabude rikkumine võinuks minna väga kalliks maksma. Väikesest sõrmest kinnihoidmise tava ja vene laulu sisuanalüüs vajaksid eraldi uurimist. Siinkohal ainult niipalju. Soomeugrilastelt levis äikesejumaluse kultus põhjavene lastele ja nendega koos isegi Siberisse, kus usuti, et põdra ja põhjapõdra sarved kaitsevad maja pikse eest. Eelija päeval - Eelijat pidasid Venemaa õigeusklikud äikesejumaluseks - ei tohtinud supelda, sest sel päeval olevat põder vees oma sõrga niisutanud (Remmler 1990). Viimane teade aitab ehk mõnevõrra ülaltoodud laulu mõista.

Kahekümne seitsmes jutt

S. Paulaharju, 1910-1920 < ?. Kolta. Avaldatud Paulaharju 1921: 148-149.

Ega tavapärasest süzheega juttu tulegi. Seos Meandashiga on kaudne - eelmise jutu peategelase kaudu. Meie kasutuses on Samuli Paulaharju ümberjutustus koola uskumustest äikese kohta:

Tiermesel on vaid üks silm otsaesel. Tema vibu (*tiermes juhs*) on vikerkaar. Kui ta pingutab vibunööri ja laseb noole (*tiermes kask*), siis kogu maailm väriseb ja õigeusklik kolta lööb risti ette ja palvetab: "Sviet, sviet, sviet!" Koerad ja kassid aetakse äikese aegu toast välja. Neil on halvad suhted Tiermesega, sest nad võivad hoone piksest põlema panna. Tiermes ajab taga paharette ja süütab paigad, kus neid on rohkesti. Seepärast ei tohtivat piksesüütamisi kustutada.

Teatest ilmneb ka maailma värisemine kõue tõttu. On mõistetav, kuidas see võis muinaspõhja kujutelmade ja piibli tundjale muutuda maailmalõpu kuulutajaks. Selge see, et võimas loodusnähtus jättis saamide hinge tugeva jälje. Vene päritoluga *sviet* tähendab muidugi 'püha' (< *sjatoi*). Veel 1920-ndail aastail ohverdasid saamid Inarijärvi Ukonsaari (*Äijih-sualui*) kaljusaarel äikesejumalusele põhjapõtrade sarvi (Itkonen 1943/1944: 61). 1644. aastal pani Urvaste pastor Johann Gutsclaff Erastvere talupojalt, nn piksepapilt Vihtla Jürgenilt kirja pikse palve, milles teatatakse talle härja ohverdamisest (Suits, Lepik 1932: 120; Laugaste 1963: 43, 296, 298).

Saamid peavad äikest paharettide hävitajaks. See on laialt levinud uskumus. Pidev noolte pildumine on andnud ainet oletada pinevat võitlust mingi vastasega. See on eriti maaviljelejatele, kes peavad äikest vihmatoojaks, negatiivse märgiga tegelane.

Saamid kujutlevad vikerkaart äikesevibuna. Koltadel esineva *tiermes-juhs* vasteks on Koola poolsaare laplastel saami-vene sõnaraamatu põhjal *tiir'mes' juukks* (Kurutsh 1985: 429). Ka Soomes elavil inari saamid on vikerkaareks äikesevibu - *äijih-tävgi* (Itkonen 1943/1944: 63). Uku Masing on U. Holmbergi teose (1915) kaudu viidanud, et laplaste arvates surmab müristamisjumal vikerkaarega pahategijaid (Masing 1995: 35). Siin tuleb vikerkaare all mõista muidugi jumaluse vibu ja nooli.

Kahekümne kaheksas jutt

"Mis on äike?". G. Kert, P. Zaikov, 1971-1974 < Fjodor Sergin (1924). Aahkkel, Babino v Jenu. Avaldatud Kert, Zaikov 1988: 129 (nr 11).

G. Kert ja P. Zaikov on 1970-ndatel aastatel registreerinud suhteliselt noorelt saamilt huvipakkuvaid uskumuskatkeid pikse kohta. Tema vanemad pidasid veel vikerkaart veekogust joovaks äikeseks, kes hiljem kallab vee vihmana maha. Varem kõneldud, et kõige ees jookseb või lendab jumal, keda kurat ajab taga. Keelejuht jätkas:

Jumal jookseb otse ja tema [s.t kurat] jookseb otse. Kui temale satub ette kivi või mänd, ta purustab kõik. Ta ei suuda ümber puu minna. Teinekord [lööb] kuuske või mäнди, siis kuusk või mänd põleb. Tema, kurat, jookseb ka läbi kuuse, ajab taga.

Jutustaja lisas, et jumal sõidab mingi vankriga. Kurat ajab seepärast taga, et peremeheks saada. Jumalal on kogu vara kaasas, seepärast tekibki mürin.

Uskumuste sisu on ajapikku moondunud. Äikest on ebateadlikult samastatud vikerkaarega, varem peeti seda äikesejumaluse vibuks, millega ta nooli laseb (vrd ka eesti *piksenool*). Teine lugu on muidugi vikerkaare pidamisega veejoojaks ja vihmatekitajaks. Saami-vene sõnaraamatust leiame ilmaende, mis tõlkes kõlab nõnda: 'Vikerkaar joob järvest vett, tähendab, tuleb veel vihma' (Kurutsh 1985: 429). Vikerkaar on sõna-sõnalt 'Tiermese vibu'.

Kuidas vibu vett joob? Tegelikult on vist nii, et mingis varasemas/teises kujutelmade ringis kujutati kütti vibuga, kusjuures see samastati, nagu eespool mainitud, vikerkaarega, mida hakati abstraherumise tulemusel nimetama äikese/taevajumala vibuks. Niisiis vikerkaar joob jõest või järvest vett. Vikerkaar on aga hiigelhärj. Sellest aga veidi allpool.

Inari saamide kujutelmades kannab äikesejumalus välgunooli kotiga seljas (Itkonen 1946: 5). Martti Räsäneni andmeil laseb äikesejumalus ka teistel rahvastel vikerkaarevibuga välgunooli pahavaimude vastu. Sellest annavad tunnistust vikerkaare nimetused, vrd soome *ukonkaari*, vadja *ikolookka* (< *ukoo-), *ukoolookka*, eesti *ammukaar*, usbeki *kamon* 'vibu' jt (Räsänen 1947/1948: 159-160, 167). Ka handi usundis on pikne Torumi nool ja vikerkaar tema vibu (Kulemzin 1976: 44). Vikerkaarevibu tunneb veel volga, kaukaasia, idaromaani, vietnami ja teiste rahvaste mütoloogia (Mifologitsheskii... 1992: 135, 157, 300, 455, 492).

Veejoomine seostub saamidel vikerkaarega hiigelhärja kujutelma varal. Sellele osutavad paljude rahvaste, sealhulgas eestlaste andmed. Näiteks uskunud saarlased, et vikerkaarel on jõest vett joova härja pea (Holzmayer 1873: 50). Taolisi uskumusi leidub ka teistel soomeugrilastel, näiteks jutustas 1966. aastal vadjalane Olga Ivanova Mati külast memoraadi:

Vikerkaar järvest või merest, või kaevust, kust saab, joob. Siis tuleb vihma. Ma nägin oma silmaga. Tahame üle mere minna. Läksime pool maad. Vaatame, vikerkaar on rannas maani vees. Hakkasime lähemale tulema, polnud midagi niisugust. Kadus. Ma ütlesin nüüd: "Nüüd näeme, kust vikerkaar joob vett." Taevas oli. Aga maas polnud. Maast oli tõmbunud kõrgele (Ariste 1977: 175).

Seost härja ja joomisega näitavad ka permi keelte vikerkaare nimetused: komisürja *jen-esh*

'vikerkaar; taevahärg', udmurdi *vu-juõs* 'veejooja' jt. Komidel on vikerkaart peetud ka päikesehärjaks:

Värvikas vikerkaar - suure päikese härg - laskus maa peegelkirgastele jõgedele ja jõi maalätete läbipaistvaid hoovusi. Päikese poeg ajas ta pilvedega kaetud tasandikelt maatasandike vaigse paikkonna jõgedele ja ojadele (Tsit: Räsänen 1947/1948: 165).

Kas siin ei peitugi võti saamide äikese- ja päikesepeõdra samastamise võimaluse selgitamiseks Meandash-põõrre kujul? Liati oli ju vikerkaare ja päikese mõnetine sarnasus/seos ilmne.

Veekogust joomise motiiv esineb samuti indoeurooplastel, altai rahvastel jt (Räsänen 1947/1948: 164, 165). Üks Vietnami rahvaid eristab vikerkaarejumalat, kes joob pika keelega kitsena ojadest ja jõgedest vett. Sama ideed väljendab ka jorubade äikesejumala vikerkaarest teener, kes toob tema lossi maa pealt vett (Mifologitsheskii... 1992: 276, 620). Need näited maailma eri paigust osutavad usutavale tõdemusele, et asjaomased analoogilised kujutelmad pole laenuised. Paljud muistsed ja tänapäeva rahvad kujutavad äikesejumalust härjana, näiteks sumerite Ishkur ja bushmanite Tsagn (Mifologitsheskii... 1992: 17, 602).

Pikset peeti igasuguste paharettide vastu võitlejaks, kel olid vägevad vastased, ristiusu mõjul eriti kurat (Masing 1995: 41). I. Sergini väide "Kurat ajab jumalust taga" kajastab küll mingil määral algset müüti, kuid jälitaja-jälitatava kohad on vahetatud. Tagaajaja rollis peaks olema jumal, kuid ei, heiastused muistsest kuldsete sarvedega hõimujumalast on tugevamad. Saam peab kartma Meandash-põõrret, kes ise pageb Tiermese/Aijekese eest. F. Sergini jutustusest kumab läbi ka Vanast Testamendist tuntud Eelija, kes venelastel ja lõunaslaavlastel seondus hiljem äikesega: äike müristab - prohvet Eelija sõidab taevas oma vankriga (Mifologitsheskii... 1992: 240).

Kokkuvõtvalt äikesejumaluse kohta

Äikesejumalusega seondub viis kirjapanekut. Kaks neist on avaldanud V. Nemirovitsh-Dantsenko, kusjuures hilisem erineb vaid lõpulisanduse poolest. Kolmanda loo on eelmiste ja Koolas kohapeal kuuldu põhjal kokku pannud V. Tsharnoluski. Ülejäänud kajastavad äikesejumalusega seonduvaid uskumusi, mis toetuvad küll müüdile, kuid on praegusel kujul pigem täiendavaks materjaliks kolme esimese teisendi juurde.

Käsitletud kolm saami eshatoloogilist teisendit on mitmekihilised. Võimsa loodusnähtuse mõjul tekkinud genuiinsete kujutelmadega on oletatavasti liitunud skandinaavia ragnarök ja iraani Mithralugu. Ristiusuperioodil on aga lisandunud piiblipildid lähenevast maailmalõpust. Peale selle on kogujad-kirjanikud ainet vorminud kirjanduslikuks. Paljudel rahvastel, sh saamidil esineb kujutelm äikesevibust, mille tekkeallikas pärineb loodusest endast. Siit on saanud alguse ka võitluse motiiv. Vikerkaar on nii äikesejumaluse vibu kui ka tema härg (sarvas). Kuidas see härg seondub päikesejumalaga, on küsimus omaette. Igatahes näikse seos lõtv olevat.

Läheb edasi...

Illustratsioonid

[Joonis 36](#). Lapi maastik. Samuli Paulaharju joonistus. Haavio 1947: 88 järgi.

[Joonis 37](#). Osa saami nõiatrummist. Selle omanik Anders Poulsen on 1691. aastal figure seletanud järgmiselt: 1 - ilmaris, see on torm ja paha ilm, 2 - diermes, see on äike, 3 - see on metsik põhjapõder. Rydving 1991: 38-39 järgi. Kas Tiermes ja põhjapõder on trummil sattunud juhuslikult kõrvuti seisma?

[Joonis 38](#). Inari järve Ukonsaari. Samuli Paulaharja joonistus. Haavio 1947: 317 järgi.

Tagasi algusesse ▲

Täiendav kirjandus

Ariste, P. 1977. *Vadja muistendid*. Emakeele Seltsi toimetised 12. Tallinn.

Ernits, E. 1994. Kosmilisest jahist. *Tartu Tähetorni kalender 1995. aastaks*. Tartu, 70-75.

Haavio, J. (toim.) 1947. *Mikael Agricolasta E. W. Pakkalaan: Suomen kirjon paimenien elämäkerrasto*. Porvoo & Helsinki.

Haavio, M. 1959. *Karjalan jumalat: Uskontotieteellinen tutkimus*. Porvoo & Helsinki.

Holzmayr 1873. Osiliana: Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. Bd. 7, H. 2, 1-121.

Mifologitsheskii slovar 1992. Moskva.

Kjellström, R. 1991. Traditional Saami Hunting in Relation to Drum Motifs of Animals and Hunting. *The Saami Shaman Drum*. Åbo & Stockholm, lk 111-132.

Kulemzin, V. M. 1976. èamanstvo vasjugansko-vahhovskihh hantov (konets XIX - natshalo XX vv.). *Iz istorii shamanstva*. Tomsk, lk 3-154.

Kurutsh, R. D. (toim.) 1985 *Saamsko-russkii slovar*. Moskva.

Kuusi, V. (toim.) 1980. *Kalevalaista kertomarunoutta*. Suomalaisen kirjallisuuden seura 362. Helsinki.

Laugaste, E. 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu: Valitud tekste ja pilte*. Tallinn.

Masing, U. 1995. *Eesti usund*. Tartu.

Okkonen, O. 1935. Iso härkä. *Kalevalaseuran vuosikirja*, lk 175-181.

Remmler, V. V. 1990. Los i olen v verovanijahh i predstavlenijahh russkikh Zapadnoi Sibiri. *Problemõ istoritsheskoi interpretatsii arheologitsheskikh i etnografitsheskikh istotshnikov Zapadnoi Sibiri*. Tomsk, lk 95-95.

Räsänen, M. 1947/1948. Sateenkaaren nimityksistä ja niihin liittyvistä uskomuksista. *Kalevalaseuran vuosikirja*, lk 158-175.

Rydving, H. 1991. The Saami Drums and the Religious Encounter in the 17th and 18th Centuries. *The Saami Shaman Drum*. Åbo & Stockholm, lk 28-51.

Suits, G. & Lepik, M. 1932. *Eesti kirjandusajalugu tekstides*, 1. Tartu.

Kommentaariid

* 25 Saami *ro(a)vv* - laiema ülaosaga sissepoole karvaga põhjapõdranahast tekk, millel on seespool ovaalne poolemeetrine jalasoojendaja 2-3 inimese jaoks. Kasutati tavaliselt rännakul.

* 26 Limandrõ - Imandra (vt märkus 5).

* 27 Ladõmer - Vladimir.

* 28 See laul esineb V. Tsharnoluski andmeil Pavel Melnikov Petsherski (1818-1883) romaanis "V lesah" (Moskva, 1955, kd 2, lk 375). Eesti keeles on sama autori teostest tõlgitud vaid jutustustekogut "Karukolgas" (1972).